

היסטוריוגרפיה

מיקרו־היסטוריה של מחקר השואה הישראלי: דב לוין והפרטיזנים מקובנה כותבים את סיפורם

בעז כהן

רבות כבר נכתב על מקומה של השואה בשיח הציבורי ובזיכרון הישראלי. הטענה שרווחה בספרות היא כי החברה הישראלית הקולטת הביאה להשתקתם של ניצולי השואה שהגיעו לישראל, ושתיקתם נמשכה לפחות עד למשפט אייכמן. טענות אלו נאמרות פעמים רבות בלשון הכללה – 'חברה ישראלית' אקטיבית מול 'ניצולי השואה' הפסיביים.¹ במאמר זה אבקש להראות כיצד מחקר מיקרו־היסטורי, בדיקה לעומק של מקרה פרטי של הנצחת שואה בידי ניצולים, מגלה כי התמונה של הנצחת השואה בישראל וכתובת ההיסטוריה שלה מורכבות הרבה יותר מכפי שנטען, וכי ניצולים יזמו הנצחת שואה ויזמתם נתקבלה גם בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל ולפני משפט אייכמן.

על פי גאורג איגסר, לידתה של המיקרו־היסטוריה היא בהבנה כי חוקרי מדעי החברה 'יצרו הכללות שלא עמדו במבחן כאשר עומתו עם מציאות החיים שהם ניסו להסביר'.² המיקרו־היסטוריה מתארת את חייו של האדם הפרטי, בדרך כלל זה שאינו הולך בתלם, ומתוך בחינת מערכת היחסים שלו עם סביבתו היא לומדת על אופיין של מערכות הגומלין בחברה ועל ההווה של האדם הפרטי בתוך אותה חברה. יתרה מכך, כתב ג'ובאני לוי, 'המכנה המשותף של כל המחקר המיקרו־היסטורי הוא האמונה כי בחינה מיקרוסקופית תגלה גורמים חדשים שחמקו מן העין [...] ועקב כך יקבלו תופעות שנראו לנו מובנות לחלוטין משמעותיות חדשות לגמרי'. משום כך, טען, 'יהיה אפשר להשתמש בתוצאות המחקר כדי להגיע לתובנות חדשות כלליות הרבה יותר'.³ אל מול החשש כי העיסוק בפרטים שוליים יפגע בהבנת הסיפור הגדול, נטען כי המיקרו־היסטוריה לא שללה את חשיבותה של

1 לדיון בסוגיות אלו ראו: בעז כהן, הדורות הבאים איככה ידעו?: לידתו והתהוותו של מחקר השואה הישראלי, יד ושם, ירושלים 2010.

2 Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, University Press of New England, Hanover, NH 1997, p. 108.

3 Giovanni Levi, 'On Microhistory', in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, Cambridge 1991, pp. 93-113, esp. pp. 97-98.

המיקרו־היסטוריה אלא הגדירה מחדש את הקשר בין המיקרו למיקרו (The micro-macro link) ובכך סללה דרך להבנה מעמיקה יותר של שניהם.⁴

מאמר זה יונק את עצם קיומו מהרציונל של המיקרו־היסטוריה: הוא בוחן את זיכרון השואה הישראלי והתפתחות מחקר השואה לא על ידי בחינת המערכות הגדולות, התהליכים הלאומיים והשיח הציבורי, אלא על ידי בחינה לעומק של קבוצה קטנה של צעירים, שקיבלו על עצמם להנציח את פועלם ואת חבריהם. כיאה למחקר מיקרו־היסטורי המאמר מספר סיפור. המיקרו־היסטוריה היא באופייה נרטיבית, מספרת את סיפורם של בודדים שאינם במרכזי קבלת ההחלטות והכוח, ולא בכדי הוגדרה 'שובו של הנרטיב'.⁵ עם זאת אין מדובר כאן במחקר ביוגרפי. 'אם הביוגרפיה', כותבת ג'יל לפור, 'מיוסדת על ייחודיותו של הפרט ותרומתו הייחודית להיסטוריה', המחקר המיקרו־היסטורי מיוסד על ההנחה ההפוכה: 'עד כמה שיהיו חיי של אדם ייחודיים, הערך של המחקר על אודותם הוא בהיותם דוגמה לכך שחיי הפרט משמשים אלגוריה לסוגיות רחבות המשפיעות על החברה בכללה'.⁶

במאמר זה שני צירים מרכזיים – הציר האחד נע מן הקבוצה אל היחיד. תחילתו בסיפורה של קבוצת חברים קטנה, פרטיזנים שיצאו ליערות מגטו קובנה; בתחילת שנות החמישים, חסרי כוח כלכלי או פוליטי, הם מתחילים להתארגן כדי להנציח את פועלם ואת חבריהם שנפלו, המשכו של המאמר בסיפורם של שניים מהם והוא מסיים בסיפורו של אחד מהם, ההיסטוריון דב לוין. הציר האחר נע מן הסיפור הפרטי אל הסיפור הכללי. הוא מתחיל בסיפורה של קבוצה מצומצמת זו ופועלה, מראה לבסוף כיצד סיפורה מוצא את מקומו בסיפור הרחב יותר של זיכרון השואה הישראלי ובאקדמיה הישראלית ומלמד אותנו על התהליכים הפנימיים שהניעו זיכרון זה.

מפגש זה בין הנרטיב הממוקד, המיקרו־היסטורי, לנרטיב הגדול יותר של התפתחות מחקר השואה הישראלי והוראת השואה באוניברסיטאות מעשיר את הדיון בהיווצרותו של המחקר הישראלי של השואה בכמה היבטים: הוא מראה עד כמה היה תיעוד השואה ומחקרה תהליך שהתחיל 'מלמטה', מתוך אוכלוסיית הניצולים. הוא מאיר את התהליך שעברו פרטיזנים לשעבר מפעילות חוץ־ממסדית להשתלבות באקדמיה, ומראה את ההשפעה של הפעילות החוץ־ממסדית של ניצולים על התפתחותו של מחקר השואה בפרט וההיסטוריה בכלל בכל הקשור לתיעוד בעל פה.

4 Matti Peltonen, 'Clues, Margins, and Monads: The Micro-Macro Link in Historical Research', *History and Theory*, 40 (October 2001), pp. 347-359

5 Lawrence Stone, 'The Revival of Narrative', *The Past and Present Revisited*, Routledge Past and Present, 85 (1979). המאמר ראה אור לראשונה בכתב העת *Past and Present*, 85 (1979).

6 Jill Lepore, 'Historians Who Love Too Much: Reflections on Microhistory and Biography', *The Journal of American History*, 88, 1 (June 2001), pp. 129-144

קובנה

בשנת 1939 חיו בקובנה שבליטא כ־40,000 יהודים. העיר נכבשה בידי הצבא האדום והיתה בשליטת רוסיה עד לכיבוש הגרמני ב־24 ביוני 1941. עד להקמת הגטו באוגוסט 1941 נרצחו כ־10,000 יהודים בידי תושבי העיר הליטאים והצבא הגרמני. עם הקמת הגטו היו בו 29,760 יהודים. גל רציחות נוסף החל באוקטובר 1941 ונרצחו בו כ־9,000 יהודים נוספים. לאחר מכן עברו על הגטו שנתיים שקטות יחסית, תושבי הגטו עבדו בעבודות כפייה שונות וניהלו חיים פנימיים ענפים. בספטמבר 1943 הוכרו הגטו כמחנה ריכוז ופורקה ההנהגה היהודית שלו. הוא חוסל סופית ב־12 ביולי 1944.

בגטו פעלו כמעט כל תנועות הנוער הציוניות: הנוער הציוני, מכבי הצעיר ובני עקיבא שפעלו במסגרת ארגון ברית ציון (אב"צ), אנשי השומר הצעיר, דרור-החלוץ הצעיר, גורדוניה ונצ"ח; והרוויזיוניסטים, כולל בית"ר וברית החייל. רבים מחניכי תנועות אלו היו חברים בארגון ברית ציון המחתרתי שקם עוד בימי השלטון הסובייטי ועסק בתחילה בעיקר בחינוך ותרבות ציוניים.⁷ נוסף על כך פעלה בגטו מחתרת קומוניסטית. עם הגעת הידיעות על השמדת יהודי מזרח אירופה ועל פעילותם של הפרטיזנים הסובייטים ביערות התחדדה השאלה שעמדה לפני הנוער היהודי, אם להישאר בגטו עם בני המשפחה וכלל הקהילה היהודית ולנסות לשרוד במקומות מסתור ('מלינות'), או לצאת אל היערות, להצטרף לפרטיזנים ולהילחם בגרמנים. ביולי 1943 הוקמה בגטו מסגרת מחתרתית משותפת – 'ארגון יהודי כללי לוחם' (איכ"ל). לפעילי הארגון היה ברור כי לא תיתכן התנגדות מזוינת בתוך הגטו וכי עליהם לנסות ולהצטרף לפרטיזנים. ניסיונות כושלים אחדים ובמיוחד ניסיון היציאה ליערות אוגוסטובה, שרבים מהיוצאים איבדו בו את חייהם, לא ריפו את ידיהם של המבקשים לצאת. אותרו דרכי יציאה מהגטו וכ־350 צעירים הצליחו לצאת ולהצטרף לשורותיו של גדוד הפרטיזנים 'מוות לכובשים' ביערות רודניקי. יש לציין שהידוֹנראט והמשטרה היהודית בגטו לא מנעו את ניסיונות היציאה ובמקרים אחדים אף סייעו להם. פועלם התייעודי של הפרטיזנים האלה הוא הנדון במאמר זה.

חלומות וצעדים ראשונים

לקראת סופה של שנת 1946 אפשר היה כבר למצוא פרטיזנים מעטים מיוצאי גטו קובנה בארץ ישראל. אחד מהם, היה דב לוין, שהגיע לארץ ישראל לאחר מסע ארוך על פני אירופה והחל את לימודיו באוניברסיטה העברית. לוין כתב לחבריו מהפרטיזנים על הצורך

7 ראו: דב לוין, בין ניצוץ לשלהבת: 'ארגון ברית ציון' במלחמת העולם השנייה (עיונים במחתרות ובמרי, 5), אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 1987; זאב מנקוביץ (עורך), היכון לקראת חירות!: רשימות מגטו קובנה וממחנה קאופרינג: אלמנך גדוד מעפילים והביטאון ניצוץ, יד ושם, ירושלים 2011.

לתעד את מעשיהם ואת חבריהם הנופלים מהפרטיזנים יוצאי הגטו: 'אף פעם לא נסלח לעצמנו הזנחה אוילית כזו וזכר חברנו הנעדרים בתנועה השכולה וכל אחד וכל אותם הערכים שגבשנו ולחמנו עליהם האם נגזר עליהם לרדת לטמיון?'⁸

אף שרעיונות בדבר הנצחת פועלם וחבריהם שנספו עלו בקרב הקבוצה בשלב מוקדם מאוד, המלחמה לעצמאות והקמת המדינה דחו זמנית את העיסוק בנושא ואת פרסומו של חומר מודפס על הקבוצה ופועלה. אך כבר ב-1949 החלה הקבוצה לגלות סימני חיים. למן שנה זו ועד לשנת 1994 קיימה הקבוצה מפגש שנתי, בדרך כלל ארוך יותר מיום אחד, ובו נפגשו הלוחמים לשעבר ובני משפחותיהם, שרו משירי הפרטיזנים, שתו וסעדו ביחד והחליפו רשמים. כך שימשה הקבוצה קבוצת תמיכה ומשפחה חלופית לאלה שהגיעו לארץ כאנשים צעירים לאחר שאיבדו את כל היקר להם בשואה.⁹

אך יעד מרכזי של חברי הקבוצה היה עדיין הנצחת לחימתם בתקופת השואה והנצחת החברים שאבדו שם. הם בחרו בשני המשכילים מתוכם לאסוף עדויות ותיעוד על הקבוצה ולכתוב את סיפורה. אלו היו צבי בראון ודב לוין שלמדו באוניברסיטה העברית.

אברהם צבי בראון היה עיתונאי מוורשה שהגיע לקובנה עם פרוץ המלחמה. בהיותו יליד 1920 היה מבוגר מרוב חבריו במחתרת וביער. בשנת 1952 החל ללמוד באוניברסיטה העברית וב-1964 סיים דוקטורט בפילוסופיה כללית על 'תורת הקאטגוריות בפילוסופיה של ימינו בפרספקטיבה היסטורית'.

דב לוין יצא מהיערות במוטיבציה ברורה לעסוק בהנצחה. מוטיבציה זו הוא קשר, בין השאר, לאירוע מעצב ביער: בשלהי המלחמה, עם התקרבותו של הצבא הרוסי המשחרר לליטא, יצאה קבוצת פרטיזנים ובהם לוחמים יהודים רבים מגדוד הפרטיזנים 'מוות לכובשים' להתקפה על חיל המצב הגרמני בוויצ'ור'סקיס. אף שהפעולה הצליחה, 16 לוחמים יהודים שהיו ביחידת החסימה ננטשו בידי מפקדם ונהרגו כולם בקרבות עם כוחות גרמניים עדיפים. התחושה היתה קשה, השחרור כבר היה באופק והנה חברים שהיו שותפים לדרך נהרגו ללא צורך. חיים גלעין, אף הוא פרטיזן בגדוד, זכר כי 'הדבר לא נתן לי מנוח [...] במשך זמן רב התהלכתי ממש בכאב'.¹⁰ הוא חש שהוא חייב להנציח את חברו יעקב סוסניצקי שנהרג בקרב. בסכיני הוא חרט על עץ מגן דוד ובו ראשי התיבות של שמו של סוסניצקי ותאריך נפילתו. לימים יאמר דב לוין, אז פרטיזן בן 19, שזה היה הרגע שבו

8 מוטיב הכבוד בלט בעבודתם הראשונית של לוין ובראון – 'איננו נופלים משאר המקומות', כתב לוין כאן. ובשאלון שחיברו לימים לצורך מחקרם שאלו את הניצולים: 'אילו גטאות הנחילו כבוד לעם ישראל? כתוב את שמותיהם לפי סדר הערכתך [שאולי, וילנה, ריגה, ווארשה, קובנה, ביאליסטוק]'. ראו: ארכיון יד ושם (איו"ש) P24 3/3.

9 לרשימת הפגישות ראו איו"ש, שם.

10 חיים גלעין (גבטל) בעדותו המובאת בתוך: אברהם צבי בראון, דב לוין, תולדותיה של מחתרת: הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השנייה, יד ושם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 323. ובהרחבה בספרו: חיים גלעין, עין לציון צופיה: סיפורו של פרטיזן יהודי, בית לוחמי הגטאות, לוחמי הגטאות תשס"א, עמ' 278.

הבין את חשיבות ההנצחה והזיכרון. אמנם כבר לפני כן היה קיים בקרבם, כדבריו, 'החיידק ההיסטורי', ובגטו ניהל יומן 'דברי הימים', שנעלם במהלך המלחמה, אך אירוע זה חייד את החשיבות שבהנצחה על ידי תיעוד וכתובת ההיסטוריה.¹¹

עם השחרור עסק לוין באיתור משתפי פעולה מקומיים עם השלטון הנאצי. כחלק מהתפקיד, שראה בו המשך לפעולתו הפרטיזנית, היה עליו לעבור על אלפי מסמכים בארכיונים הגרמניים שנתפסו בוויילנה. שם פגש את המשורר אברהם סוצקבר, שפקד את הארכיונים כדי למצוא 'פאפירלך פר יידן' – חומר הנוגע ליהודים או שהם כתבו במהלך השואה. לוין סייע לו בהשגת חומר כזה ואף הפקיד בידי רשימת שמות של הלוחמים היהודים בגדוד. חומר זה היה לו לעזר לאחר שנים כאשר כתב את ספרו **לוחמים ועומדים על נפשם**.¹²

בהיותו בוגר גימנסיה עברית בקובנה ודובר ארבע שפות התבלט לוין כאחד המלומדים בחבורה וכבר לאחר השחרור, בוויילנה, הטיל עליו אבא קובנר לכתוב את קורות המחתרת בגטו. לדבריו, לא היתה לו סבלנות רבה לספר, אך כתב קצת על אירועי אוגוסטובה (ניסיונם של חברי המחתרת בקובנה לצאת ליערות) והחומר הובא לארץ על ידי רוז'קה קורצ'אק עם עלייתה ב-1946.

לוין הגיע לארץ בשלהי 1945 לאחר אודיסאה של כעשרה חודשים ברחבי אירופה.¹³ קבלת הפנים בארץ, בקיבוץ בית זרע, זכורה לו לטובה, וכך גם העובדה שרצו לשמוע את סיפורם של הבאים: 'לקחו את הקובנאים לבית זרע, לא נתנו לעבוד שבועיים, כל ערב היינו צריכים לעבור מקיבוץ לקיבוץ: "אלה ילדי הפלא שלנו" הם אמרו, רצו לשמוע אותנו. גם באפיקים, שהיה מפא"י. היה מרכז מקיבוץ דליה, שייקה בלומברג, היה מקבל ימים מהקיבוץ הארצי לעודד אותנו לכתוב'.¹⁴ אך לוין לא רצה להישאר בקיבוץ. נפשו חשקה בלימודים אקדמיים. 'היתה לי הרגשה שהחמצתי את התרבות בגטו וביער', אמר, 'הרגשתי חצי פרא אדם'. אף שלפני המלחמה תכנן ללמוד הנדסה בטכניון, כעת היה ברור לו שהוא נמשך יותר למדעי החברה והרוח. פגישותיו עם ילדים יהודים ניצולים עוד באירופה עוררו בו את הרצון לעבוד עם נוער, ובשלהי 1946 החל ללמוד סוציולוגיה, היסטוריה של עם ישראל וכלכלה באוניברסיטה העברית. מלחמת השחרור קטעה את הלימודים. במהלכה

11 ריאיון, דב לוין, 23.4.2002.

12 דב לוין, 'תמצית מדבריי בכנס שנערך ב-12.7.2005 לכבוד יום ההולדת ה-91 למשורר אברהם סוצקעווער בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים', ארכיון אישי דב לוין (אאד"ל). דב לוין, **לוחמים ועומדים על נפשם? מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945**, יד ושם, המכון ליהדות ומגו – האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1975.

13 לוין הכין מפה של האודיסאה שלו לארץ. לימים התפרסמה המפה תחת הכותרת 'מסעו של אדם אחד, 17 בינואר-24 באוקטובר 1945', בתוך: מרטין גילברט, **אטלס השואה**, מהדורה עברית, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב תשמ"ו, עמ' 313.

14 ריאיון, דב לוין, 23.4.2002. בעדויות אלו נעשה שימוש בספר: יעקב עמית ואחרים, **מראשית עד אחרית: ספר קורות השומר הצעיר בליטא**, מתח – מרכז לחקר ותיעוד השומר הצעיר, תל אביב 1986.

הוא שירת בהר הצופים הנצור ולאחר מכן בפלמ"ח. לחברו ברוך גופר כתב שעם הגעת עוד כמה חברים מליטא, 'נהיה פה 10 פארטיזנים של "סמרט אוקפנטם" [מוות לכובשים]. האם יכולנו פעם להעלות את זה על הדעת בשבתנו בבסיס שלנו [...] האם לא צריכים אנו להיות מאושרים?'.¹⁵ עם סיום המלחמה המשיך בלימודים וב-1954 הוסמך לעבודה סוציאלית והשלים תואר שני בהיסטוריה של עם ישראל.

תיעוד הפרטיזנים מקובנה

תחושת ההתפעמות בארץ לא השכיחה מליון את ההכרח בתיעוד סיפורה של קבוצת הפרטיזנים מקובנה והנצחת חבריה הנופלים. באותה התקופה טען באוזני חבריו (כפי שהובא לעיל), כי לעולם לא יוכלו לסלוח לעצמם אם יזניחו את סיפור הלחימה ואת האפשרות להנציח את חבריהם הנופלים. גם עניין הכבוד מילא כאן תפקיד נכבד – בציבור כבר נשמעו סיפורים על צביה לובטקין ויצחק 'אנטק' צוקרמן ממורדי גטו ורשה, ועל רוז'קה קורצ'אק ואבא קובנר מווילנה, אך לחימתם של הקובנאים לא זכתה להד הראוי: 'הנני יכול לומר בבטחה שאין אנו נופלים משאר המקומות בפעולותינו (באופן יחסי!) ובהתנהגותנו ועצם הופעתנו בארץ לאחר כל הנדודים תוכיח את זאת בעליל'. המטרה צריכה להיות הוצאה של ספרון או 'חוברת זיכרון צנועה אבל תמציתית שתוקדש לאלה שהיו אתנו ולא הגיעו אתנו'.

לליון היה ברור שהפרויקט יכול להצליח רק 'במרץ ובעבודה מסורה' של הפרטיזנים הקובנאים עצמם. 'עליך החובה', כתב לחברו ברוך גופר, 'לדבר עוד פעם עם החברה ולקחת את זה בידים'. כשלב מכין הציע ליצור קשר עם ספרית פועלים 'ולהודע מה הם העניינים הטכניים שאנו מצווים להכין אותם שיהיו כשרים לדפוס'. היתה לו גם הצעה למבנה החוברת 'מינימום [תולדות] התנועה מ-1940 עד 1945-46. מדור לחברים נעדרים פעילים ומצטיינים (רצוי גם תמונות וידיעות פרסונליות קצרות). ונוסף לזה יש צורך בהקדמה מקיפה על ידי בן אדם שלנו מרכזי יוצא התנועה הליטאית'.¹⁶

בראשית שנות החמישים החלו אנשי הקבוצה לדון בהצעותיו של ליון ובדרך פרסומו של סיפורם ושילובו בסיפור ההתנגדות היהודית בשואה. בסדרת פגישות נדונו הצעדים המעשיים שיש לנקוט ושאלות עקרוניות באשר לתיעוד המרד.

מה היתה הסיבה להתארגנות דווקא בנקודת זמן זו? אפשר לציין כמה סיבות: באותו הזמן החלו מפעלי הנצחה אחרים: הספר **יהדות ליטא** ו**ספר הפרטיזנים היהודים** ראו אור. בית לוחמי הגטאות החל לפעול בראשית העשור וב-1953 הוחלט על הקמת יד ושם והיתה התעוררות ציבורית להנצחת השואה. ברמה האישית זו היתה תקופה של תחילת ההתבססות – ליון, למשל, היה אז לקראת סיום התואר השני.

15 שם.

16 ראו אור"ש 3/3 P24.

לאחר שנים יאמר לוין: 'תחילה דחיתי את הנושא, ביקשתי לשכוח' אבל הדבר לא היה אפשרי.¹⁷ ואכן ב-1954 התקיימה בקיבוץ יגור פגישת הקמה של מפעל ההנצחה ללוחמים מקובנה בהשתתפות 15 איש מרחבי הארץ. בעקבות פגישה זו התפרסמה בעיתונות מודעה על הכוונה לתעד את 'המרי בגטו קובנה':

שרידי הפארטיזנים מגטו קובנה הנמצאים בישראל נתכנסו בשבת שעברה במלאת עשר שנים להתארגנות המחתרת. הנאספים העלו את זכרם של חבריהם שנפלו ודנו על דרכי הנצחת זכרה של תנועת המרי בגטו קובנה. הוחלט על עריכת רשימה מפורטת של משתתפי תנועת המרי, איסוף התעודות על פעולותיה של התנועה ופרסום זכרונות על מלחמת ההתנגדות של יהדות קובנה. לביצוע מפעל ההנצחה נבחרה ועדה בהרכב דב לוין (ירושלים), יוסף רוזן ואפרים סניור (חיפה) וצבי בראון (ירושלים). כל אלה שלקחו חלק בפעולותיה של התנועה הנ"ל מתבקשים להמציא את כתובותיהם לועדת ההנצחה, לפי הכתובת: דב לוין ת.ד. 7005.¹⁸

אך לפני ההתחלה בעבודת התייעוד היה על המשתתפים להתמודד עם כמה שאלות יסוד: את מי הם רוצים בעצם להנציח? האם רק את הפרטיזנים מקובנה, כהצעת לוין ובראון, או את כלל הפרטיזנים מליטא, כהצעת אפרים סניור. ואם מדברים על קובנה כמו שהוסכם לבסוף, את מי זה כולל? האם רק את אלו שיצאו ליגור ושירתו בשלושת גדודי הפרטיזנים, או שמא התמקדות רק באלו עושה עוול 'לחלק גדול מהקדושים [...] אלה שעמדו ליד השער ועזרו לצפות את הנשק. אלה שסידרו את המכוניות [ליציאה ליער, ב"כ] וכו', והאם יש להרחיב את המסגרת – אך עד כמה מרחיבים? ברוך גופר הציע 'להוסיף למסגרת זו שלנו את כל האנשים שהיו במחתרת ומסיבות כלשהן לא יכלו להצטרף לפרטיזנים ממש', ונשאל מיד 'איך תגדיר מי השתתף בתנועת המרי?'. הדיון העלה מן האוב את חילוקי הדעות בגטו, ובייחוד את הוויכוח עם ארגון ברית ציון: 'קשה לנו להגדיר אותם', אמר גופר, 'היות שהתנגדו לפרטיזנקה'. הדיון בנוגע לארגון ברית ציון פתח את נושא הגדרת ההתנגדות – ובייחוד את עניין ההתנגדות האקטיבית או הפסיבית. חיים גרטל טען שכל 'ארגון שחשב על התנגדות, אקטיבית או פסיבית, נחשב לתנועת התנגדות'. לכך התנגדו אחרים שטענו כי הפרטיזנקה צריכה לעמוד במרכז:

העובדה בכל זאת [היא] שאנחנו יצאנו, וחברים שעזרו לנו צריכים להירשם כתנועה שעזרה לנו. אלה שעזרו לנו לצאת צריכים להיות מונצחים כתנועת המרי (למשל אלה הבנות שלא יכלו לצאת). עניין ההתנגדות עצמו נגד הוצאה מהגטו זהו עניין נכבד, אבל לא מרי מאורגן [...] הגרעין הם הפרטיזנים, האקטיבה. אצלנו לא עמדה בעיה ללחום בגטו או ביערות.

17 ד"ר דב לוין, חוקר יהדות ליטא הלוחמת, מבע: עלון מסיימי האוניברסיטה העברית בירושלים, 17 יוני (1971).

18 הארץ, 12.2.1954, ובעיתונים נוספים.

היתה גם נקודה מעשית, אמר לוין, 'זה לא מקרה שאנחנו התאספנו ולא הם. אנו הגרעין המדובר'. 'זהו דיון עקרוני', טען בראון, כי 'אם אנו מפרידים בין תנועת המרי המסוימת ובין תנועות המרי של כל יהדות הגטו הרי אנו מפחיתים בערך של המרי הסביל. לגבי מרי פעיל יש להגיד ברורות שעסקו בו כל מי שעשו בכיוון הלחימה נגד הגרמנים'. הגישה שהתקבלה היתה הגישה המרחיבה ובעקבותיה יצאה הפנייה הכללית שהוזכרה לעיל.¹⁹

אך על אף החלטתה של הקבוצה לתעד את עצמה, היענותם של חבריה לא היתה מלאה. היה קשה להם להתפנות טכנית ונפשית למלאכת התיעוד בשלב התייצבות החיים, בניית משפחה ועבודה בישראל של שנות החמישים. 'ולעצם העניין אין ביכולתי לכתוב כלום מסיבות שונות', כתב גרישה (צבי) שפר לדב לוין, 'ראשית התחלתי ללמוד בערב וזה מעסיק אותי מאד ובקושי מוצא אני זמן לדברים אחרים, כולל כתיבת מכתבים. אבל אין זה מצדיק אותי לאי-כתיבה. שניים – שכחת הפרטים יכולה להביא אותי לסילוף. לו יכולתי להפגש עם מישהו היה הדבר מקל עלי'.²⁰ גם חברים אחרים דיברו על החשיבות של מפגשים משותפים כמנוף להיזכרות משותפת. 'היינו בודאי נזכרים הרבה מאד', כתב אליעזר מוזס שלא יכול להשתתף בפגישה השנתית בקיבוץ אילון.²¹ וגרישה שפר דיבר בצער על היעדרו מהפגישה ביגור 'כי הרבה דברים גם נשכחו ממני, וביחד היינו יכולים להיזכר, וכעת כשאני לבד קשה הדבר מאד'.²²

ניסיונות ראשונים ואכזבות

לוין ובראון הפנו את מאמצייהם לפרסום חיבורים בשתי אכסניות: בספר 'יהדות ליטא', שעמד לצאת לאור מטעם התאחדות יוצאי ליטא, ובספר 'הפרטיזנים היהודים בעריכתם של אנשי השומר הצעיר, שעמד לצאת לאור בהוצאת ספרית פועלים. להפתעתם גילו כי שאיפתם לתעד את הלחימה הפרטיזנית של יוצאי קובנה נתקלת בקשיים ובמכשולים רבים.

'אין שם אנשים שלנו' – בעיות עם הספר 'יהדות ליטא'

בראשית שנות החמישים החל איגוד יוצאי ליטא בארץ לפעול להוצאתה לאור של סדרה על יהדות ליטא שתסכם את 'תולדותיה של יהדות ליטא על כל גילויי יצירתה בחיי הרוח, החומר והחברה במשך שש מאות שנות קיומה'. הפרטיזנים מקובנה ראו בסדרה זו, ובשמה העממי 'ספר ליטא', אכסניה טבעית לפרסום סיפורה של המחתרת שהורכבה ופעלה בארץ זו. אך בעיני מערכת הספר לא היתה חשיבות רבה ללחימה שהתקיימה בעת השואה. בעיה

19 כל הציטוטים בדיון זה הם מפרוטוקול הפגישה ביגור.

20 גרישה שפר לדב לוין, 22.1.1955, אי"ש 5/5.P24

21 אליעזר מוזס לסניור, קבוצת כנרת, 5.1.1955.

22 גרישה שפר לדב לוין, 22.1.1955, אי"ש 5/5.P24

ראשונה היתה היקף ההתייחסות למרד: 'מ' 400 עמודים נקבעו לתנועת המרי כ־3 עמודים [...] דיווח לזין לחבריו, 'לכל השואה מוקדשים פחות מרבע הספר. התרעתי על חוסר הפרופורציה בין הנושאים'. נוסף על כך, הספר נתפס בעיני לזין וחבריו כפרויקט של אנשי היודנראט ו'היודנראט, לפי דעתי, אינו יכול להיות אובייקטיבי כיוון שהם צריכים להצדיק את דרכם', אמר לזין.²³

אך עד כמה אפשר לדרוש ייצוג מלא ללחימה בספר כוללני כזה? 'אין להגזים בערך תנועת המרי שהיא היתה קטנה מאד', אמר יוסף רוזין, 'לכן אין גם להגזים בדרישות שלנו בקשר לספר'. לעומתו טען גרישה שפר כי 'תנועת המרי היא גאות העם ויש להבליטה. כמובן שאין להגזים אלא להבליטה יותר'. 'פשע יהיה אם ניתן להשתיק את זה', הוסיף אפרים סניור, אך עם זאת 'אין לדרוש בספר שיצא לאור על יהדות ליטא שירחיב כמו שאנו רוצים. אין שם אנשים שלנו'. היה ברור כי אי־אפשר להגיע לפתרון אופטימלי, אך עדיין, לטענתו של בראון:

אנו צריכים לעמוד שגם במסגרת הספר של יוצאי ליטא העובדות יהיו נכונות ואוטנטיות. כך שעלינו לדרוש שכתבתו תופקד לידינו כי אנו אנשים בעלי עמדה בענין הגדון. אך גם שם לא נוכל להקיף הכל, כך שיש להתרכז על הוצאת ספר מיוחד שהאיגוד יוציא אותו ואנו נכתוב אותו. אם לא יסכימו אז נחפש דרכים אחרות. קיימים מוסדות מיוחדים] בארץ ובעולם ויש לנו סמכות מוסרית לדרוש שימכו בנו.²⁴

חברי הקבוצה היו מעוניינים מאוד שסיפורם ייכנס לספר, אך ציפיותיהם התנפצו אל סלע המציאות. גם כאשר הכינו לזין ובראון חומר לספר (80 עמודים במכונת כתיבה) 'נעשו הדברים יגיעים', סיפר בראון לחבריו. 'א. מפני שהמערכת הזאת לא נתנה לנו תשובה חיובית לגבי עריכת החומר; וב. לגבי ההוצאות הכרוכות בעבודה הזאת. לא ראינו שום אפשרות אחרת מאשר לקחת את הכתב־יד בחזרה'.

היה ברור כי מערכת הספר על יהדות ליטא לא היתה פתוחה להנצחת ההתנגדות לגרמנים. נראה היה כי יש כאן העתקה של המריבות מהגטו בין הצעירים שבחרו בלחימה ובין המבוגרים מהממסד. יותר מכול היה אפשר להבחין כי 'יש יחס של זלזול כלפינו', על פי דיווחו של לזין לחבריו. 'נמסר לנו שאחד מהאנשים העומדים בראש העניין התבטא: "מה הם מבלבלים את המוח שני הנערים, אז היו להם כמה רובים וירו אז מה ההתרגשות". קשה לצבי ולי באופן אישי לטפל להבא בדבר'.²⁵ בשורה התחתונה, לזין ובראון לא הצליחו

23 בין חברי המערכת של הכרך הראשון של הספר נמנו לייב גרפונקל, שהיה סגן ראש היודנראט בגטו קובנה; ד"ר אליהו סגל, רופא, שעמד בראש מחלקת הסעד בגטו, וישראל קפלן, שהיה מורה בגטו.

24 פגישת יגור, 1954.

25 הפגישה בתל־יזחק, 9.4.1955, אי"ש 24 3/3. לזין כתב מכתב ביקורת חריף על הספר המתגבש וביקש לפרסמו **בעל־המשמר**, בפסח 1954, אך העורך יעקב עמית דחה את קבלתו 'בגלל הביטויים הבוטים שבו' (ראו אד"ל). במכתב תקף בין השאר את העובדה כי 'תיאורה של תקופת השואה והארתה, מופקדים בעיקר בידי "יהודים נכבדים" [...] [שהוא מנה בשמותיהם, ב"כ] שמילאו בין השאר תפקידים מסויימים ביוֹדנראט של גיטו קובנה' וגם אם ינסו להיות אובייקטיביים 'דבריהם

לשלב את המאמר (שהוגש ב־1953) בשלושת כרכי הסדרה המקוריים²⁶ והוא הודפס רק בכרך ד' שלה, שיצא לאור בשנת 1986 ולוין עצמו היה אחד העורכים שלו. ברכה רבה יותר ראו לוין ובראון בחומר שהכינו ל'ספר הפרטיזנים'.

בדרך ל'ספר הפרטיזנים'

בראשית 1955 נערכה ספרית פועלים של הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר להוצאת ספר הפרטיזנים היהודים (1958). הספר בא לתאר 'חטיבה גדולה במערכות הלחימה היהודית האקטיבית בשואה, הלחימה אשר ביער'. במבוא לספר מוזכרות התנועות החלוציות בכללן, אך הבכורה ניתנה לחניכי השומר הצעיר: 'חוגים שונים היה להם חלק במחתרת - אך נושאה המרכזי האידאי, מרכז עצביה, היה הנוער היהודי המאורגן ובו ניכר קודם כל הנוער החלוצי השומרי'.²⁷ ההחלטה להוציא ספר זה השתלבה במגמה הכללית של השומר הצעיר ומפ"ם כמפלגת הפוליטית להדגיש את העובדה שחניכי התנועה עמדו בראש המאבק בגרמנים בכל חזית אפשרית. הספר הצטרף ל'ספר השומר הצעיר' (1956), שהתייחס לשואה ולמרד כחלק בלתי נפרד מתולדות התנועה. תחת כותרות כמו 'המרד הגדול', 'הקוראים למרד המזוין' ו'המחרפים נפשם', הציגו העורכים את סיפור המרידות בגרמנים כאירועים תנועתיים והדגישו את חלקו של השומר הצעיר:

אנשי השומר הצעיר הדליקו את השלהבת. הם הזעיקו את המוני היהודים והתריעו על הסכנה. הם קראו להם לא ללכת שולל אחרי אשליות שוא וארגעות סרק, הם טיפחו את ההתנגדות לכל מחשבה של ארגעה והטעייה לכל גישה ברוח השקפתם ושיטת פעולתם של ה'יודנראטין' הם החרידו שאננים וקראו לעמידה על הנפש.²⁸

את הפעילות הרבה של אנשי השומר הצעיר ומפ"ם בהבאת סיפורם של הלוחמים בדפוס יש לראות לא רק כצורך היסטורי אלא כחלק מהמאבק הפוליטי בישראל של שנות החמישים. דמתה לה פעילותם של אחדות העבודה והקיבוץ המאוחד, שהוציאו לאור את

מכוונים לשקף את מעשי היודנראט של גיטו קובנה ולהצדיקם. לדבריו, 'הקורא לא ימצא [...] את הילך הרוח האמיתי ששרר בין העם, יחסם למוסדות הגיטו וכו' [...] ודי לחכימא ברמיזא'. ביקורת דומה, אף כי ללא התייחסות ישירה לאנשי היודנראט, העלתה שרה נשמית-שנר שנתבקשה לאחר זמן לכתוב מאמר לספר. 'אל נעסוק באפולוגטיקה', כתבה. ראו: שרה נשמית ליעקב אולייסקי, יו"ר איגוד יוצאי ליטא, 20.5.1977, אאד"ל.

26 יהדות ליטא, הכרך הראשון ראה אור בשנת 1959 בהוצאת עם עולם, תל אביב, אחריו ראה אור הכרך השלישי [!]. ב־1967 בהוצאת רשפים, ואילו הכרך השני ראה אור ב־1972, גם הוא בהוצאת רשפים. הכרך הרביעי יצא לאור ב־1986.

27 חייקה גרוסמן ואבא קובנר (עורכים), ספר הפרטיזנים היהודים, א, ב, ספרית פועלים, מרחביה 1958. שער הספר עמ' ו'.

28 לוי דרור, ישראל רוצווייג (עורכים), 'הקדמה', ספר השומר הצעיר, א, ספרית פועלים, מרחביה 1956, עמ' 13-14.

ספר מלחמות הגיטאות וספרי זיכרונות של לוחמים. לא כאן המקום לפרט את נפתולי המאבק בין השומר הצעיר-הקיבוץ הארצי ובין אחדות העבודה-הקיבוץ המאוחד אל מול מפא"י של בן-גוריון טרם הקמת המדינה. אך לאחר הקמת המדינה, פירוק הפלמ"ח שזוהה עם תנועות אלו, והקמת ממשלה בראשות מפא"י וללא מפ"ם, נאבקו תנועות אלו להחזיר לעצמן את המעמד הפוליטי וההשפעה שחשבו כי הן ראויות להם ולכוון את המדינה לכיוון הנכון מבחינתן – פרו-סובייטי יותר וסוציאליסטי יותר. אחת הדרכים שהשתמשו בה היתה להדגיש את העובדה שחניכיהן הם אלו שהובילו את המרידות בגטאות וביערות ובכך לדרוש את הכרתו של הציבור בצדקת דרכן.²⁹

על רקע זה יש לראות את הפנייה הרשמית ללוין ובראון לכתוב עבור 'ספר הפרטיזנים'. 'אני מניח שהגיעה אליך הידיעה על ספר הפרטיזנים הגדול שעומד להופיע ע"י ספרית הפועלים', כתב יהושע סגל מההוצאה לדב לוין, 'הספר צריך להיות כלל לאומי ולשקף נאמנה את תולדות האבקות היהודים ביערות באויב הנאצי [...] יש לי עניין להבטיח מקום ראוי ליהדות ליטא ולהיאבקותה במערכה זו'. היתה זו סוף סוף פנייה רשמית והצעה לשילוב סיפורם של הפרטיזנים מקובנה באכסניה מכובדת, אך היא עוררה בהם חששות:³⁰ 'כבדהו וחשדהו, לטף והרכץ', כתב לוין על המכתב. בעיקר שיקפו הערותיו חשש של הפרטיזנים מקובנה מדחיקתם לשולי ההיסטוריה, 'חס שווה לכולם', הוסיף לוין. לוין ובראון הסכימו לכתוב עבור הספר אך הציבו כמה דרישות, ובהן כי 'ייקבע לנו שכר סופרים של 1000 ל"י'.³¹ הדרישה לתשלום עוררה תגובה חריפה של עורכי הספר: 'אנו נתקלים בפעם הראשונה בתביעה כזאת במקרה כזה. טובי פארטיזנים רחוקים מהתנועה הגישו לנו את כתבי היד שלהם בלי תנאי מפורש כזה'.³² לוין ובראון לא נרתעו: 'השתתפות בקובץ כזה אינה עניין ל"כתיבת זכרונות" גרידא, ענו, 'זוהי עבודת מחקר [...] הדורשת לא

29 ראו: אלון פאוקר, 'הקיבוץ הארצי וברית המועצות בעשור העצמאות הראשון', **עיניים בתקומת ישראל**, 22 (2012), עמ' 64-90. וראו שם בהערה 1 הפניה נרחבת לספרות. על העובדה כי לא מדובר רק בתופעה ישראלית אלא בתופעה כללית באירופה שלאחר המלחמה ראו: Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965*, Cambridge University Press, Cambridge 2000. על מדיניות הוצאה לאור של ספרות שואה בתקופה זו ראו: ענת ליבנה, 'עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים בהשפעת מפגשם עם הארץ: מחקר המבוסס על ספרי זיכרונות על אודות השואה, שיצאו לאור בארץ בשנים 1945-1961', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006.

30 ישעיהו סגל לדב לוין [ללא תאריך], אי"ש 5/5 P24.

31 לוין לסגל, 22.2.1955, שם.

32 סגל ללוין, 2 במרס 1955, שם. הדרישה לתשלום עבור עבודתם בלטה בכל משא ומתן שניהלו לוין ובראון בשנים אלו ונראה ששיקפה רצון להערכה ראויה של עבודתם ושל המאמץ שהשקיעו בה. על הדרישה לתשלום היתה ביקורת גם מהחברים, כך למשל טען מיכאל יצחקי (גלבטרונק) בפגישה השנתית בתל יצחק ב-9.4.1955: 'לדעתי הם שגו קצת בשלב האחרון של המשא ומתן כי לא היה צריך לעמוד כל כך על עניין כיסוי ההוצאות הכרוכות באיסוף החומר ואת ההוצאות יכולנו בעצמנו לכסות', אי"ש 3/3 P24.

רק הכשרה מדעית אלא גם התמצאות בלתי־אמצעית הבאה מתוך ההשתתפות במאורעות עצמם [...] על כן אני יכול להציע לך רק חיבור שהושקעה בו עבודת מחקר ולא חומר גולמי ה"טעון עריכה". יתרה מכך, טען לוין, הרי 'הספר יוצא לשוק' ואין ספק שהוצאתו מבוססת גם על תחשיב כלכלי ראוי. 'מן האמור לעיל נובע כי "התנאי המפורש" בדבר שכר הסופרים מתאים ומבוסס לחלוטין'.³³ כחודשיים לאחר מכן בישרה להם חייקה גרוסמן כי יזכו לשכר סופרים בסך 250 ל"י.³⁴ לאחר הגשת כתב היד לא העבירה ספרית פועלים את השכר המיוחל והדבר הביא לוויכוחים מאוד לא נעימים, מלווים באיום של בראון על גרוסמן בנקיטת 'צעדים שלא יהיו נעימים לא לנו ולא לך'.³⁵ ואילו היא ענתה כי 'אין אני רגילה לקבל מכתבים בנוסח שלכם'.³⁶ אך לאחר שיושרו ההדורים והספר יצא לאור גילו לוין ובראון כי הבדלי הגישה בינם ובין העורכים גדולים בהרבה ממה ששיערו וכי אלו השמיטו פסקאות שתיארו את חלקם של ארגונים נוספים במחתרת. 'אין אנו יכולים לעבור בשתיקה' על עיוות זה, כתבו למערכת, שהרי כתוצאה מהשמטות אלו:

א. הועלמה לגמרי פרשת היחסים בין השוה"צ והארגון האנטי פאשיסטי בגטו. ב. הועלם חלקן של שאר תנועות הנוער החלוצות במחתרת הפארטיזאנית. בפסקה שהושמטה נאמר בפירוש שהקיבוץ בגטו הוקם על ידי השוה"צ, דרור-החלוץ הצעיר, גורדוניה ונצ"ח ואילו מהנוסח שהודפס מתחייב כי היה זה קיבוץ השוה"צ שכביכול הצטרפו אליו חברים מבחוץ [...] יוצא שכל פעולותיו והישגיו של החלק החלוצי נוקפים על חשבוננו של השוה"צ, דבר שאי־אפשר לפרשו אלא כעיוות האמת ההיסטורית.³⁷

אך את עגמת הנפש על התוצר המעוות בספר הפרטיזנים היהודים וחוסר ההצלחה עם הספר יהדות ליטא היה אפשר להמתיק בתקופה זו בכך שלוין ובראון החלו לפעול במסגרת שאפשרה להם מחקר מעמיק על תנועת המרי בקובנה ואפשרות פרסום של תוצאות המחקר – מוסד יד ושם.

ההשתלבות ביד ושם: מחקר, כתיבה ופרסום של הספר תולדותיה של מחתרת

במהלך עבודתם של לוין ובראון על המאמרים לספר על יהדות ליטא ולספר הפרטיזנים עלתה בקרבם התובנה כי למעשה אין בידם כלים מתאימים לספר את סיפור ההתנגדות היהודית בקובנה במלואו. 'נתגלו והלכו קשרים בין מאורעות שתחילה נראו בלתי תלויים זה בזה לגמרי [...] צפו ועלו פרשיות סתומות בתולדותיה'. הם גם הבינו כי אף שהשתתפו

33 לוין לסגל, 11.3.1955, שם.

34 חייקה גרוסמן לדב לוין, 9.4.1955, שם.

35 בראון לגרוסמן, 8.11.1954, שם.

36 גרוסמן לבראון, 14.11.1955, שם.

37 בראון ולוין לספרית פועלים, 16.11.1958, שם.

במאורעות או במקצתם, הם היו רק לוחמים מן השורה ולא יכלו לראות את התמונה השלמה. שכן, 'הן בגיטו הן ביער פעלה התנועה בתנאי קונספיראציה חמורים, ונתונים מלאים על ממדיה ופעילותה היו לכל היותר בידי יחידים בלבד מתוך הצמרת והפיקוד'. גם לאחר שאספו חומר למאמריהם בספר הפרטיזנים היהודים ובספר יהדות ליטא התברר להם כי עבודתם 'רחוקה היא עדיין מלתת תמונה שלימה של תולדות התנועה'. ככל שהתרחבה היריעה התברר כי 'כלי מחקר שיטתי ככל האפשר לא תתגלה האמת ההיסטורית' על העמידה של יהודי קובנה. 'התנאים לביצועו של מחקר מעין זה הבשילו', כך אמרו, 'משהובטחו לנו סיוע והדרכה מצד "יד ושם"'.³⁸ במהלך שנת 1955 החלו לויין ובראון במגעים עם יד ושם שהיה בצעדי הראשונים. ביולי 1956 בישר להם שאול אש, המזכיר של האגף המדעי, על קבלת פרס עידוד לביצוע עבודת מחקר³⁹ ועל מינויים של ד"ר ברוך אופיר וד"ר יוסף קרמיש למדריכי המחקר.⁴⁰

אין בידינו מסמכים המסבירים כיצד זכו בראון ולויין לקבל סיוע למחקר מיד ושם – מה שרבים לא זכו בו. אפשר לומר כי העובדה שהיו אקדמאים תרמה לנכונות של יד ושם ללוות את מחקרים. ייתכן גם כי הדבר קשור ליחס המיוחד שהיה לבן-ציון דינור, היסטוריון ויו"ר יד ושם, אל דב לויין. דינור פגש את לויין לראשונה בהיותו סטודנט ניצול שואה באוניברסיטה. לויין לא שכח כיצד עם הגעתו לאוניברסיטה התעניין דינור במצבו הכלכלי והציע לו סיוע כספי.⁴¹ בשלב מסוים במשא ומתן עם יד ושם שאל בראון את לויין: 'אגב, בעיתון ראיתי שפרופ' דינור שלך מוותר על התיק שלו [תיק החינוך] ויתמסר יותר לתפקידו כיו"ר יד ושם, אינך חושב שהדבר עשוי לעזור לנו?'⁴²

יד ושם העמיד לרשות לויין ובראון מכשיר הקלטה וסיוע כספי לאיסוף העדויות. לויין היה יוצא לראיונות לאחר שעות עבודתו והתגלגל בתחבורה ציבורית כשהוא סוחב את מכשיר ההקלטה כבד המשקל (כ-30 קילו).

בתחילה חששו שלא יקבלו את ההדרכה המדעית שציפו לה: 'אין זה מוצא חן בעיני שפרופ' היילפרן מגער חוצנו מן העניין; כשידיברנו על הדרכה מצד יד ושם הרי היתה הכוונה להדרכה מדעית ראוייה לשמה', כתב בראון לדב ובלהה, אך 'העיקר שאפשרו

38 בראון ולויין, תולדותיה של מחתרת, עמ' 13.

39 בתחילת 1955 הודיע יד ושם על כוונתו להעניק ארבעה פרסים 'בתורת עזרה לביצוע עבודות מחקר על תקופת השואה והגבורה, דברי ימי, תהליכים, בעיותיה, נסיבותיה, שרשיה ותוצאותיה מן הבחינה ההיסטורית, הסוציולוגית, הביולוגית, או משאר בחינות ביוצא כאלו, אדל". לא עלה בידי לאתר זוכים נוספים.

40 א"צ בראון ודב לויין חוקרי השואה, 'דין וחשבון חצי שנתי מס' 1, ירושלים, 1.2.1957, אדל".

41 היחס החם לא מנע מדינור להתווכח עם הגישה ההיסטורית-חברתית של לויין. כמי שחונך על המסורת הגרמנית המקדשת את התעודות הגדיר דינור את ההיסטוריה החברתית ואת התבססותה על עדויות כ'בוקי סריק'. 'הפריע לו שהאינטרפרטציה שלי היתה סוציולוגית ולא שנאת ישראל'. דב לויין, ריאיון, 3.1.2008.

42 צבי בראון לבלהה ודב, 21.7.1955, איז"ש P24 5/5.

לנו לעשות את המחקר מבחינת אמצעים כספיים וטכניים ולשאר נדאג כבר בעצמנו.⁴³ למעשה קיבלו השניים הדרכה מקיפה מד"ר ברוך אופיר ומד"ר יוסף קרמיש אנשי יד ושם. כפי שצפו, מיעוט החומר התייעודי על המחלת תיעל את המחקר להתמקדות בגביית עדויות מניצולים. במסמך שהכינו על 'תכנית לגביית עדויות לצרכי עבודת המחקר' תנועת המרי והפארטיזנים של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה" – זה הנוסח המדויק של כותרת המסמך – עמדו לוין ובראון על המרכזיות של עדויות הלוחמים למחקר המתוכנן:

גביית העדויות מאנשים שהשתתפו באופן פעיל בתנועת המרי והפארטיזנים של יהודי קובנה תחת הכיבוש הנאצי או שיש להם ידיעות על תנועה זו ממקור ראשון תהווה אחד המקורות החשובים ביותר לאיסוף חומר עובדתי לצורכי המחקר האמור לעיל. בחומר התייעודי והספרותי שיימצא לא יהיה, לפי השערתנו, כדי לשמש בסיס מספיק למחקר. מצד שני נמצא בארץ חלק גדול של פעילי התנועה הנחקרת שנשארו בחיים וגביית העדויות מהם לא תיתקל בקשיים מיוחדים. אנשים אלה יהיו גם, לפי מיטב ידיעתנו, מידגם אובייקטיבי של החומר האנושי של התנועה הנחקרת מבחינת מוצאם הסוציאלי (מיוצגות ביניהם כל שכבות העם של אוכלוסיית הגיטו), מבחינת השתייכותם העיונית והמפלגתית. קרוב לוודאי שמאנשים אלו לא נגבו עדיין כל עדויות לצורכי מחקר היסטורי.⁴⁴

אך בהחלטה להסתמך על זיכרונות בני 15-20 שנה היו גם חסרונות. 'לא נעלמו ממנו מגבלותיה של דרך זו' כתבו, א. מבחינת היקף העדים ומרכזיותם בעלילה: 'חלק גדול של העדים – ביניהם החשובים ביותר: ראשי התנועה, לוחמים רבי-פעלים, עסקנים וכיו"ב – נספו בזמן המאורעות'. ב. אין גישה לעדים רבים, בייחוד לא יהודים ומעבר למסך הברזל. גם כאשר לעדים שהיו נגישים ומוכנים להעיד, ישנו פער 'בין מה שהיה להם להגיד על הנושא בזמן המאורעות לבין מה שהם מסוגלים לספר לנו עתה', שכן, בין שתי התקופות 'מפריד מסך כבד של תקופת-חיים ארוכה, בלתי שקטה ורב-תהפוכות, מסך שיש בו כדי להשכיח ולטשטש חלק אחד, לנפח ולהבליט חלק אחר של האינפורמציה שהיתה ברשותו של העד, לשלבה ולמזגה עם הרהורי-הערכה ופירוש מאוחרים יותר, ועל-ידי כך לשנותה לעתים כל-כך שערכה לגבי המחקר יהא מבוטל לגמרי'.⁴⁵ גם אילו עמדו לרשותם כל המשתתפים בלחימה 'ואילו היה כל אחד מהם מוכן ומסוגל לספר עכשיו בדיוק כל מה שהוא ידע, חשב, הרגיש, חי, ראה ושמע', עדיין היתה 'מוטלת עלינו המשימה הקשה והמסובכת של שילוב ריבוי חוות-הדעת הקטעיות, החלקיות והסובייקטיביות לתמונה אחת, הגיונית ואובייקטיבית'.⁴⁶

43 שם.

44 צ. בראון ודב לוין להנהלת יד ושם, 'תזכיר על תכנית לגביית עדויות לצרכי עבודת המחקר "תנועת המרי והפארטיזנים של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה"', 31.7.1956, אאד"ל.

45 בראון ולוין, 'הקדמה', תולדותיה של מחלת העם' 15-16.

46 שם, עמ' 15.

הדיונים סביב העבודה הביאו לגיבושה של מתודולוגיה חדשה לגביית עדויות מניצולים. מתודולוגיה זו התבססה לא מעט על הכשרתו של לוי במדעי החברה שבהם רווח הנוהג להשתמש בשאלונים. כפי שיובא בהמשך, השאלות שנשאלו ברוח מדעי החברה היו הן על 'אירועים היסטוריים', הן על חיי יום-יום והן על תחושות ונושאים חברתיים. מלבד פרותיה של השיטה שאפשרה את הצלחת מפעל התייעוד של לוי ובראון גובשו כאן כלים להמשך מחקר בתחומים שונים. אחד התוצרים של העבודה על השאלון לגביית עדויות היה מאמר של השניים ובו הציגו את התובנות שרכשו במהלך העבודה.⁴⁷ במאמר הם מנתחים במבט רטרופקטיבי את השאלון בן 474 השאלות שהכינו לצורך גביית העדויות, ומסבירים את השיקולים הסוציולוגיים, ההיסטוריים והפסיכולוגיים שהנחו אותם בארגון השאלות וניסוחן. הם גם עומדים על ניסוחים בעייתיים וכשלים בשאלון. לדבריהם, ארבעה גורמים עיצבו את מבנה השאלון:

1. השאיפה להשיג את המאכסימום של אינפורמציה על המאורעות והציבורים הנחקרים.
2. הצורך לצמצם, ככל האפשר, את השפעתו המכוונת של השאלון על העד.
3. מצבו הפסיכולוגי של העד, ניצול השואה.
4. עלינו לשאול אותו על מספר רב מאד של עניינים, חוויות, הערכות [...] סדרת השאלות שתוצג עשויה אפוא להיות ארוכה למדי, והראיון – מייגע מאוד. מכאן מתחייב, שהסדר הפנימי שבשאלון והמעבר מעניין לעניין יהיה לאו דווקא כרונולוגי או הגיוני אלא קודם-כל פסיכולוגי.⁴⁸

השאלון נפתח והסתיים בשאלות כלליות. בתחילה, כדי לרכז את הכניסה לעיסוק בנושא טראומתי זה, נשאלו שאלות על התקופה שלפני המלחמה ובתחילתה. לסיום, לאחר מאות שאלות על אירועי השואה, נשאלו שאלות על התקופה שלאחר השחרור ועל הקליטה בארץ. זאת כדי 'לתת לעד את האפשרות להינתק, באורח טבעי, מזכרונות האימים, ולשוב אל מצבו הנפשי המאוזן של ההווה'.

זהירות מיוחדת נקטו לוי ובראון בכל הקשור לשאלות 'עדינות' שהיו עלולות 'לעורר התנגדות בנשאל, להביאו במבוכה, לעורר בו הרגשה ששמים אותו ללעג'. על עורך השאלון, כתבו, 'לשקול היטב אם אי-אפשר להשיג אותה אינפורמציה בדרך אחרת, על ידי שאלות אחרות, בלי לפגוע בעד, או שמא צריך לוותר על נתונים אלה לגמרי'.⁴⁹ מתוך שיקולים אלו הופיעו בשאלון, בין השאר, השאלות:

47 צבי בראון ודב לוי, 'בעיות השאלון לחקר השואה', יד ושם: קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ג (1959), עמ' 87-108.

48 שם, עמ' 95-96.

49 שם, עמ' 104-105.

- (14) כיצד דאגת לשלימות משפחתך [בשואה] ולקיומה?
(16) האם נאסרת ע"י הפורעים הליטאים? [...] האם עונית?
(371) האם כמו זוגות חדשים ביער? אילו?
(372) האם נפרדו ביער זוגות נשואים? מדוע?

לוי ובראון הסבירו כי שאלה 14 'עשויה להביא במבוכה עדים שיש להם נקיפות מצפון בנידון זה; למשל, אלה החושבים כי בגלל הזנחתם או אנוכיותם נפגעו בני־משפחתם', ואילו חלקה האחרון של שאלה 16 עלול 'להעמיד במצב לא־נוח אישה שהתעללו בה הפורעים'. כך גם, 'פרשה הרצופה "נקודות עדינות" הרבה, סיבוכים, זעזועים וטראגדיות אישיות' טופלה בשאלות 371 ו־372 שרמזו לסוגיית היחסים בין הבנות היהודיות ללוחמים הלא־יהודים. בפרשה זו שהביאה 'לזעזועים ולתגובות סוערות', כתבו לוי ובראון, 'נספגה כל המרירות שנצטברה בנפשו של הלוחם היהודי עקב הגילויים האנטי־יהודיים – הממשיים או המדומים – שביערה הפארטיזנים'.⁵⁰

נוסף על התובנות בדבר יצירת הכלי לאיסוף עדויות ומזעור הכשלים המובנים בשיטת עבודה זו הקדישו לוי ובראון מחשבה גם לשאלות בדבר הגישה המחקרית הראויה לשאלת ההתנגדות היהודית בעת השואה. במאמר שעסק במניעיהם של יהודים להצטרף לתנועה הפרטיזנית הציגו 'תדריך מיתודי בעבודת המחקר' על התנהגות היהודים בתקופת השואה, ובמרכזו שלוש נקודות שעל חוקר המרי לעסוק בהן:

א. 'בעיית המרחב הגאוגרפי והאתנוגרפי' – 'אנו מוצאים גילויי מרי יהודי ברוב רובם של שטחי הכיבוש הנאצי', ואף שבכל האזורים שאפו הגרמנים לממש את הפתרון הסופי, 'התנאים המדיניים, הלאומיים והסוציאליים המיוחדים בארצות השונות' הכתיבו מדיניות גרמנית שונה וכן גדה גילויים שונים של מרי יהודי. 'מסקנות כלליות המבוססות על עובדות ממקום [מדינה או אזור] אחד בדין שתהיינה חד צדדיות ולא תשקפנה את האמת ההיסטורית' (ההדגשות במקור, ב"כ). בראון ולוי כינו טעות זו 'הטעות שבאי־התאמה בין היקף המסקנות להיקף החומר העובדתי'.

ב. 'פיענוח מסמכים ועדויות' – שימת לב לבעייתיות של שימוש במסמכים גרמניים. לטענתם, 'אמון מופרז במסמכים גרמניים כמקור לחקר המרי היהודי עשוי אף הוא להביא לידי מסקנות מוטעות לגבי אופיו ודרכיו של מרי זה'. אי־שימת לב לכשל זה היא 'טעות בפירוש בלתי־רלבנטי של המקורות'.

ג. 'פירוק הנושא לנושאי משנה' – בשל ההיקף הגדול של המרי היהודי יש נטייה של חוקרים לפרק את הנושא 'לנושאים קטנים יותר'. הסכנה היא 'ניתוקו המיכאני של הנושא המצומצם ממכלול הבעיות', ובשל כך תלקה עבודתו של החוקר ב'טעות ההקשר (context) הבלתי נכון'.⁵¹

50 שם, עמ' 105.

51 אברהם צבי בראון ודב לוי, 'על דרכי המרי היהודי ומניעיו', *ידיעות יד ושם*, 13 (אפריל 1957), עמ' 2.

ניתוח זה של לוי'ן ובראון, אף שיוחד לשאלת הצטרפותם של היהודים לפרטיזנים, עומד כשהוא לעצמו בבחינת ניסיון לגבש מסגרת קונצפטואלית לחקר השואה. הדגשים והכשלים שהם עמדו עליהם נשארו תקפים גם במרוצת עשורים של מחקר שואה. אך לא דיונים תאורטיים בלבד היו כאן אלא פיתוח מיומנויות של ריאיון ואוזן רגישה לדברי המרואיינים. הריאיון עצמו היה לחוויה מחקרית ואישית:

בהתחלה התנפלתי רק על הדברים הגדולים הבומבסטיים, מה שעניין אותי, קודם כל שאלתי איפה היתה דיכוייה, כמה יהודים היו בכיתה שלך, במחלקה שלך, בפלוגה וכו', מי היו הקצינים היהודים ועוד כל מיני דברים. לאט לאט התחלתי להתעניין בחיי היום יום, כולל קללות, כולל סולידריות בין הפרטיזנים. התפתחתי עם הראיונות שלי, במשך הזמן השתכללו הכלים שלי, וגם האנטנות שלי השתכללו. יש לי למשל עדויות על מישוה שניגן בגרמוזקה [מפוחית], שאגב חי עד היום בחיפה. כשהוא היה באיזה מקום אמרו לו, שמע, עזוב את הכל, נגן לנו בגרמוזקה, זה כמו מאה רובים [...] אז, כמובן, היה את המארש של הקונסולר טה־לה־לה־לה, והוא הדגים לי את הכל ובטייפ שומעים את זה.⁵²

העבודה המאומצת לגביית העדויות על פי השאלון המיוחד (שהוזכר לעיל) הניבה את הספר **תולדותיה של מחתרת בהוצאת יד ושם**. ב־420 עמודי הספר פרסו לוי'ן ובראון יריעה רחבה של מאבקה של קהילה אחת בגרמנים.

בסך הכול גבו לוי'ן ובראון עדויות מ־90 איש – 62 מהם (יותר משני שלישים) היו חברים בארגוני מחתרת שונים בגטו. כמחצית מקבוצה זו – 30 איש – היו בין אלו שיצאו ליערות והשתתפו בלחימה נגד הגרמנים ברחבי ליטא וביילורוסיה. שאר המתראיינים – 28 איש – היו תושבי גטו לא מאורגנים, ראשי האֶלְטְסְטֶנְרַאט,⁵³ לוחמים יהודים ממקומות סמוכים וחסידים אומות העולם שבאו במגע עם הלוחמים מקובנה. אפשר לראות שקבוצת ההתייחסות הראשונית של לוי'ן ובראון, שמטעמה החלו את המחקר – אלו שיצאו להילחם ביערות, חבריהם לנשק של לוי'ן ובראון – מנתה רק כשליש מהמתראיינים וכמחצית מסך כל אלו שהוגדרו מורדים. עם זאת, כמחצית מהספר הוקדשה לניסיונות היציאה ליער ולסיפורם של אלו שנלחמו כחלק מהפרטיזנים.

גם בחלק זה המוקדש ללחימה וללוחמים אפשר לראות את ההשפעה של מדעי החברה על עבודתם של לוי'ן ובראון, שכן פרק שלם הוקדש ל'תנאי־חיים, הווי ויחסי־חברה'. תוארו בו מאפיינים של חיי הפרטיזנים: תזונתם של הפרטיזנים, לבושם, תנאי דיור והיגיינה וכן מקומם של העישון, השכרות והבידור בחיים הפרטיזניים. כמו כן נעשה ניתוח של יחסי הקבוצות השונות בתוך היחידות הפרטיזניות, הסולידריות ביניהן, מקומן של הנשים בגדודים וכן בעיות מיוחדות של פרטיזנים יהודים והקשר שלהם עם העולם היהודי. רבות מהסוגיות האלה לא זכו לטיפול מסודר בספרות ההרואית על הלחימה הפרטיזנית.

52 דב לוי'ן, ריאיון עם אורן פרסיקו, 'זה ראיין', כל העיר, 30.10.2001 ('בניסן תשס"א), עמ' 119.

53 מועצת הזקנים – כינויו של היודנראט בגטאות שונים.

נקודה נוספת שבלטה בספר, והוסיפה לאפיין את עבודתו של לויין גם להבא, היא רשימה של שמות הלוחמים שנפלו, נוסף על רשימה מפורטת של 'חברי תנועת המרי בגיטו קובנא'. אך לבד מרשימה מיוחדת זו היו גם בגוף הספר אזכורים רבים של שמות חברים שנפלו. במרוצת השנים הסביר לויין את תפיסת ההנצחה שלו: בטקס לרגל קבלת פרס יצחק שדה להיסטוריה צבאית על ספר זה אמר לויין 'אחטא לאמת שלי הן כחוקר והן כלוחם אם לא אדגיש עוד מניע שדחפני במחקרי זה, בנוסף לעניין המדעי, והוא – המוטיבציה של ההנצחה, במיוחד של חברים לגורל ולנשק – מוכרים ואלמונים'.⁵⁴ יותר מ-30 שנה לאחר מכן חזר לויין לנושא:

כחוקר השואה וכמפרסם ספרים – מוכר לי גם מוכר הלחץ מצד המו"לים והעורכים למיניהם – דווקא למעט בשמות, בנימוק שזה מפריע לרצף של הטקסט, מסרבל אותו ובכך – גם מגדיל את הוצאות היצור. עם זאת כשעמדתי, ברגע של חולשה, להיכנע לנימוק ראציונלי מעין זה, ולתת יד למחיקת שם יהודי אלמוני – שמעתי כאילו בת קול, שהתריעה באזני שמא מדובר בשריד יחיד של משפחה או קהילה שלמה שנכרתה מעמה ויתכן, איפוא, שזו ההזדמנות הבלעדית האחרונה לתיקון חלקי של מצפוני המיוסר ומי אני שאפגע בסיכוי זה [...].⁵⁵

לכאורה, עם פרסום הספר השיגו הפרטיזנים מקובנה את מטרתם להנציח את לחימתם ואת חבריהם הנופלים. המשימה הושלמה. אך לויין ובראון המשיכו במחקר אקדמי וכך תיארו זאת חבריהם:

וכשסוף-סוף ראינו את ספרנו
ושחררנו את חברינו מאותה שבועה
צצה... בעיה
הסתבר שהמחברים
זרקו כל התחביבים
והפכו כותבי ספרים מקצועיים.⁵⁶

אכן, בראון ולויין היו ל'כותבי ספרים מקצועיים', אך בנקודה זו נפרדו דרכיהם המחקריות. בראון לא רצה להמשיך בחקר השואה על העומס הרגשי ונדודי השינה הכרוכים בו ופנה לתחום הפילוסופיה שלמד במקביל לעריכת המחקר וכתיבתו. בתקופה שסיימו את הספר היה בראון כבר עוזר הוראה בחוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית, וכאמור קיבל את

54 דב לויין, דברים בטקס קבלת פרס יצחק שדה להיסטוריה צבאית, 9.8.1972, אאד"ל.

55 דב לויין, דברים בטקס חלוקת מלגות, 4.4.2005, גחלת, 2006, עמ' 10. דברים דומים נאמרו בטקס לציון יציאתו לאור של ספרו **בין ניצוץ לשלהבת** על ארגון ברית ציון גטו קובנה.

56 הוקרא במפגש הקבוצה בשנת 1962 (חיבר כנראה חיים גלעין), 'פגישת הפואמה הבלתי גמורה (שנכתבה ולא נגמרה)', ארכיון אישי חיים גלעין.

הדוקטורט ב-1964. הוא היה לחוקר בקנה מידה בין-לאומי, פרסם ספרים רבים בפילוסופיה ובשנים 1977-1980 עמד בראש החוג שבו למד.⁵⁷ לעומת זאת, לוין כבר 'נדבק' בחידק המחקר ההיסטורי ורצה להוסיף ולחקור את הלחימה בגרמנים. הפרויקט שעמד על הפרק היה חקר הדיוויזיה הליטאית של הצבא האדום שרבים מחייליה היו יהודים. אך היה עליו למצוא אכסניה למחקר זה, וזו נמצאה במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית.

חקר הדיוויזיה הליטאית – ממחקר ציבורי למחקר אקדמי

בשנת 1961, בעת שמחקרם של לוין ובראון עמד להתפרסם, כבר היה ברור ללוין שברצונו להמשיך ולחקור את לחימתם של יהודי ליטא בגרמנים. בפנייה למכון לחקר השואה ביד ושם בתחילת 1961 כתב לוין כי 'תוך כדי חקירת תנועת הפרטיזנים ותנועת המרי ביהדות ליטא בתקופת השואה (בשיתוף יד ושם), נתגלו לי נתונים חשובים ומעניינים על חלקם של יהודי ליטא ביחידות סדירות ובקבוצות צנחנים במסגרת הצבא הסובייטי'. יתרה מכך, כתב, התברר לו כי יש אפשרות סבירה לאסוף ממצאים על תופעה חשובה זו. לוין הציע לחקור את הנושא במסגרת המכון 'ברמה של עבודת דוקטור'.⁵⁸ כאן עלתה לראשונה האפשרות להמשיך את המחקר בתחום האקדמי. לוין בדק אפשרויות שונות לערוך את המחקר ובין השאר ניסה לעניין את ראול הילברג בפרויקט ולברר 'שמא האוניברסיטה שלך או מכון מחקר אחר בארץ יהיו מעוניינים לתת חסות לפרויקט מחקר כזה?'.⁵⁹ לבסוף נתן המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית את חסותו למחקר. בראש המכון, שהוקם ב-1960, עמד פרופ' משה דייויס, שהגיע מארצות הברית ושאל להקים בו מכון לתיעוד בעל פה. הוא היה תלמיד של אלן נבינס (Nevins), שהקים את המכון לתיעוד בעל פה באוניברסיטת קולומביה ב-1948 – רעיון שנחשב בזמנו חדשני מאוד. דב לוין לא הכיר את המונח תיעוד בעל פה (Oral History), אך בפועל עסק בתחום כבר כמה שנים ורכש ניסיון בריאיון, הקלטת עדויות ובעיקר בשימוש בעדויות כמקור היסטורי.

אם הפרויקט על הפרטיזנים מקובנה נעשה בקרב קבוצת העמיתים שהיו שותפים לרצון לפרסם את סיפורה של הקבוצה, ההחלטה להרחיב את הדיון לקבוצת לוחמים שלווין לא היה חלק ממנה בישרה עידן חדש של איתור עדים ונסיעות ברחבי הארץ לריאיון של עדים אלו.

57 למידע על בראון וניתוחיו למאורעות השואה ולקחיה ראו: אברהם צבי בראון, **עם לכוד בצבת: עיונים בשואה**, כרמל, ירושלים 1995.

58 דב לוין להנהלת המכון לחקר השואה על ידי יד ושם ירושלים, 6.4.1961, אאד"ל.

59 דב לוין לראול הילברג, 8.2.1961, אאד"ל: 'whether your university or some other research institution in your country would sponsor such research project'

המכון ליהדות זמננו מימן את מחקרי, והייתי צריך לנסוע הרבה, להפגש עם אנשים במקומות שונים ומשונים, במלונות, בשדות תעופה, ואפילו על הגורן. בין השאר פגשתי במלון המלך דויד אחד ממשקיפי האו"ם שהיה בזמנו רופא בדיביזיה הליטאית. גוי היה, אך זכר את חבריו היהודים שלחמו בה. רשמתי את כל מוצא פיו.⁶⁰

כמו כן השתתף בכנסים של יוצאי ליטא והציב בהם מודעות שקראו ללוחמים מהדיוויזיה הליטאית לבוא ולהעיד.

מלאכת איתור העדים דרשה השקעה מרובה ולוין גייס את עזרתם של גופים נוספים, כמו מחלקת גביית העדויות של יד ושם. 'בהתאם ליוזמתך שלחנו אחד מעובדינו (מר אלפרוביץ) לעצרת יוצאי לטביה ואסטוניה, והוא רשם 15 גליונות עדים', דיווחה לו רחל אורבך, מנהלת המחלקה, בתחילת 1961, 'אנו נשתדל לגבות מהם עדויות בהקדם'.⁶¹ לוי פנה גם לארגוני הלוחמים בנאצים וביקש את סיועם באיתור ותיעוד של לוחמים לשעבר. 'אני פונה אליכם מתוך הנחה שבוודאי מעוניינים אתם בהנצחה ראויה של חיילים יהודיים' כתב לחיים פבר, יו"ר ארגון חיילים משוחררים מחוץ-לארץ, 'בקשתי שתואילו להעביר לי רשימת חיילים ששרתו בדיביזיה הליטאית והלאטבית והנמצאים כיום בישראל על מנת שנוכל להגיע אליהם [...] ולגבות עדות מהם'.⁶²

באפריל 1961 היו כבר בידי לוי פרטים של 58 יוצאי הדיוויזיה הליטאית ושל 15 מיוצאי הדיוויזיה הלטבית שהתגוררו בישראל.⁶³ מספרם הכולל של העדים שראיין לצורך המחקר היה כ-200.⁶⁴ עבודת המחקר של לוי על הדיוויזיה הליטאית היתה עם הזמן לנדבך מרכזי בעבודת הדוקטור שלו ושל הספר המבוסס עליה, ועל כך להלן.

ממחקר לדוקטורט

כפי שכבר צוין, עוד בראשית שנות השישים העלה לוי את האפשרות להמשיך במחקרו במסגרת אקדמית. הוא ניהל מגעים על כך עם אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בר-אילן, אך אלו היו בחיתוליהן ולא יכלו להכשיר דוקטורנטים בתחום זה (באוניברסיטת תל אביב היה לוי עשוי להיות הדוקטורנט הראשון).⁶⁵ לבסוף נוצרה האפשרות לכתוב

60 'ד"ר דב לוי, חוקר יהדות ליטא הלוחמת', מבע: עלון מסיימי האוניברסיטה העברית בירושלים, 17 (יוני 1971).

61 רחל אורבך לדב לוי, 1.1.1961, אאד"ל.

62 דב לוי לחיים פבר, ארגון חיילים ממלחמת העולם השנייה בצבאות הברית, 30.3.1961, אאד"ל. התכתבות בנושא התקיימה גם עם ארגון נכי המלחמה בנאצים.

63 דב לוי לרחל אורבך, 2.4.1961, אאד"ל.

64 'ד"ר דב לוי, חוקר יהדות ליטא הלוחמת', מבע: עלון מסיימי האוניברסיטה העברית בירושלים, 17 (יוני 1971).

65 ראו התכתבות עם ישראל בר, פרופ' צבי יעב"ץ ופרופ' רפאל מהלר מאוניברסיטת תל אביב ועם דינה בוניקו מאוניברסיטת בר-אילן. ההתכתבויות נפרסות על פני השנים 1960-1965, אאד"ל.

את הדוקטורט באוניברסיטה העברית. 'תחומי התמחותי המדעית קשורים בעיקר לחקר הצד החברתי וההיסטורי של צורות ההתנגדות למינהן של יהודי אירופה בתקופת השואה האחרונה', כתב לוין לוועדה לתלמידי מחקר, 'על נושא זה הריני אוסף זה שנים רבות בצורה שיטתית חומר שבחלקו כבר פורסם וראה אור'. הוא הדגיש את העובדה שהוא מגיע לדוקטורט עם רקע עשיר וניסיון בתחום: 'הריני בטוח שהידע והנסיון למכביר שרכשתי בשפות הנדרשות לנושאי עבודתי (עברית, אידיש, רוסית, ליטאית, פולנית, גרמנית ואנגלית), והקשרים שיצרתי עם מיטב החוקרים בנושאי השואה ברחבי העולם – יעמדו לי לבצע בהצלחה וברמה נאותה את המשך עבודתי במסגרת המקובלת לתלמידי מחקר באוניברסיטה העברית'.⁶⁶

לוין התקבל ללימודים לתואר דוקטור והחל את מחקרו לתואר בהנחייתו של ד"ר שאול אש. אש החל ללמד את השואה במסגרת המכון ליהדות זמננו לאחר שעבד ביד ושם כעורך הפרסומים. המפגש בין הפרטיון לשעבר מליטא, שעסק בתיעוד בעל פה, ובין אש, שהגיע לארץ בעליית הנוער לפני השואה וקיבל הכשרה היסטורית במיטב המסורת הגרמנית באוניברסיטה העברית ובשווייץ, היה מפרה במיוחד: 'היינו יושבים אצלו בבית בסמינריונים 5-8 איש. היה תמיד מפתיע אותנו על ידי ספרים שהיה מביא משלו ומהספריה'. עם זאת, אש לא הכיר את הפן של שימוש בעדויות כמקור היסטורי.⁶⁷ כאשר ביקש לוין לחזור לאוניברסיטה כמועמד לדוקטורט סמך עליו אש את ידיו והסכים להנחות אותו. נושא המחקר נקבע להשתתפות יהודי ליטא במלחמה בגרמנים במלחמת העולם השנייה.

ב-1968 נהרג אש בתאונת דרכים ולוין נותר ללא מנחה. 'הייתי אבוד', אמר לימים, 'לא היה מי שהתמחה בשואה כאש'. יהודה באואר, שעדיין לא עסק בשואה אלא בדיפלומטיה ציונית ובהיסטוריה של הג'וינט, קיבל על עצמו את ההנחה. זה היה הדוקטורט הראשון שהנחה, וכאשר השלים אותו לוין וקיבל את התואר ב-1971 הוא היה גם הדוקטורט הראשון בנושא השואה שנכתב באוניברסיטה העברית וגם במכון ליהדות זמננו. קבלתו של לוין למחקר ולדוקטורט בישרה, במידה רבה, את כניסתה של קבוצה שלמה של לוחמים לשעבר לעולם האקדמי.

לוין היה הלוחם הראשון שבא ממחקר שואה חוץ-אקדמי שהיה עיסוק משני והשתלב באוניברסיטה בתחום שעסק בו קודם לכן – הפעם כעיסוק ראשוני. ייתכן כי העבודה עם לוין נטעה אצל באואר את הרעיון שאפשר לשלב לוחמים נוספים במחקר ההיסטורי האקדמי, וזרעה את הזרעים להקמתו של פרויקט 'תולדות ההתנגדות המזוינת של היהודים

66 דב לוין לוועדה לתלמידי מחקר, האוניברסיטה העברית, 23.3.1965, אאד"ל.

67 ריאיון עם דב לוין, 23.4.2002. המתחים החריפים בין אש להיסטוריונים הניצולים ממזרח אירופה ביד ושם לא באו לידי ביטוי בקשר בין לוין לאש. ייתכן שהדבר נבע מגילו הצעיר של לוין ומהעובדה שהוא רכש את השכלתו האקדמית גם כן באוניברסיטה העברית בירושלים. על עימותים אלו ראו: בעז כהן, 'קשיי הלידה של חקר השואה בישראל', **יד ושם: קובץ מחקרים**, ל"ג (2005), עמ' 165-195; כהן, **הדורות הבאים איככה ידעו?**.

בתקופת השואה. ספרו של לוי המבוסס על הדוקטורט היה הספר הראשון בסדרה שכתבו הלוחמים לשעבר אשר השתלבו באקדמיה.

פרויקט מחקר זה היה אחד הפרויקטים המרכזיים של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. מבחינת מספר הספרים שיצאו לאור מטעמו הוא היה פרויקט המחקר הגדול ביותר בתחום השואה בזמנו, וספרו של לוי היה הספר הראשון בו. 'הגיעה העת לבדיקה מדעית אשר תעלה את הבעיות, ההישגים, הכשלונות והסיכומים בנוגע ללחימה זאת', ציין באור בהקדמה לספרו של לוי. לדבריו, היה הכרח מוסרי ולאומי 'לברר באופן מדויק ככל האפשר את פרשת לחימתם של יהודים בנאצים בעת השואה'. הוא קרא להפוך את ההתנגדות היהודית לנושא מחקרי, שכן: 'לא נוכל להסתפק יותר באפולוגטיקה המפריזה ללא שיעור בלחימה, חשוב מזה – אין אפשרות עוד לקבל את הקביעות המזלזלות בלחימה זו, והדוחקות אותה לקרן זוית'.⁶⁸ יותר ממחקר מדעי קר, זו היתה סוגיה רבת חשיבות בהתמודדות עם העבר היהודי והזהות היהודית שלאחר השואה. 'שחזור התמונה ההיסטורית' של הלחימה היהודית, כתב באור, הוא 'מעשה הצלה של היסטוריוגרפיה'.⁶⁹ שבעה ספרים יצאו לאור בסדרה זו שכתרתה 'סדרת מחקרים בתולדות ההתנגדות המזוינת של היהודים בתקופת השואה', חמישה מהם בהוצאת המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בשיתוף יד ושם ומתוכם שניים של דב לוי.⁷⁰

מחקר ההתנגדות בשואה כהשראה למחקרים רחבים יותר

בשלהי שנות השבעים ובעשורים הבאים התבלט לוי כחוקר מוביל של יהדות הארצות הבלטיות בתקופת השואה ולפניה. את הניסיון שרכש והמתודולוגיות שפיתח בחקר הלחימה בשואה הוא יישם בכיוונים נוספים. הפרטיזן שהגיע לארץ בגיל 19, בוער ברצון להנציח את חבריו הפרטיזנים, היה לחוקר של כלל הלחימה היהודית בארצות הבלטיות

68 לוי, **לוחמים ועומדים על נפשם**, עמ' 7.

69 שמואל קרקובסקי, **לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים 1942-1944**, יד ושם, ירושלים 1977, עמ' 9.

70 לוי, **לוחמים ועומדים על נפשם**; קרקובסקי, **לחימה יהודית בפולין נגד הנאצים**; ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1943-1939**; גיטו, **מתתרת מרד**, ספרית פועלים, תל אביב תשל"ז (יצא במהדורה חדשה ומעודכנת בשנת 2012 בהוצאת יד ושם); אריך קולקה, **היהודים בצבא סובודה בברית-המועצות**, מורשת – בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', תל אביב 1977; דב לוי, **עם הגב אל הקיר: לחימת יהודי לטביה בנאצים, 1941-1945**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978. שני ספרים נוספים השייכים לקבוצה זו הם: יצחק ארד, **וילנה היהודית במאבק ובכליון**, ספרית פועלים, תל אביב 1976 (כתב את הספר כדוקטורט באוניברסיטת תל אביב). באותה סדרה של ספרית פועלים אך על ידי המכון לחקר התפוצות של אוניברסיטת תל אביב בשיתוף יד ושם: שלום חולבסקי, **על נהרות הניימן והדניפר: יהדות ביאלורוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה**, המכון ליהדות זמננו בשיתוף מורשת – בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ', תל אביב 1982.

ולהיסטוריון המתמחה בהיסטוריה של יהודים אלו אף לפני השואה. ב־1988 יצא לאור כרך **פנקס הקהילות** על לטביה ואסטוניה בעריכתו.⁷¹ שנה לפני כן השלים מעגל של כתיבה על תנועת המרי של יהדות ליטא בפרסום מחקרו על ארגון ברית ציון מגטו קובנה – מחתרת שבעת המלחמה חלק על דרכה.⁷² קשת מחקריו ופרסומיו של לויין התפרסה על כל הספקטרום של יהודי הארצות הבלטיות, על גוניהם השונים. בהיותו חלוץ בשימוש בכלים מתחום מדעי החברה במחקר ההיסטורי ובשימוש בעדויות ככלי מרכזי במחקר מונה לויין לתפקיד ראש המדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו (1988) ולאחר מכן לראש האיגוד הישראלי לתיעוד בעל פה. מאות מתעדים ומראיינים הוכשרו בקורסים לתיעוד בעל פה שהפעיל לויין החל בשנת 1996. כמו כן הוא עמד בראש החברה הישראלית לגנאלוגיה – מעין סגירת מעגל למי שטרח לאתר ולתעד את שמותיהם של לוחמים יהודים שנספו בשואה.

משמעות והקשר

בתחילתו של מאמר זה עמדתי על תרומתו של מחקר מיקרו־היסטורי להבנת התהליכים שאפיינו את מחקר השואה הישראלי. ואכן, סיפורה של קבוצת הפרטיזנים מקובנה ופעילות ההנצחה שארגנו מאיר את התופעה של ניצולים שיצאו מהשואה והם מחויבים להנציח את חבריהם ולחימתם, ושנטלו על עצמם את עול ההנצחה והזיכרון כבר בשנותיה הראשונות של המדינה. זו דוגמה נוספת המלמדת כי הנצחת השואה ומחקרה בישראל נעשו מלמטה, כיזמות של קבוצות ניצולים ושל בודדים והן שעיצבו את מפת זיכרון השואה הישראלי. הוא גם מראה כיצד ניצולים שבחרו בדרך זו יכלו למצוא אפיקי פעולה בחברה מאפשרת, ובכך הוא דוגמה נוספת ליחס החיובי של החברה הישראלית בראשיתה ושל הממסדים השונים שלה לשואה ולהנצחתה ולניצולים שעסקו בהנצחה זו. אמנם אפשר לומר שיחסה של תנועתם של לוחמים אלו – השומר הצעיר – היה יחס אינסטרומנטלי: הם נתפסו כמי שסיפוריהם אמורים לשרת את הנרטיב התנועתי שצייר את השומר הצעיר כמוביל הבלבדי כמעט של מרד הגטאות ומלחמת היערות. עם זאת מדובר כאן באפיזודה אחת בתקופה של התמודדויות אידאולוגיות ופוליטיות חריפות ולא בתופעה מאפיינת של דרכם של לוחמים אלו בהנצחת פועלם.

סיפורה של קבוצת קובנה מלמד גם על המודעות ההיסטורית של קבוצת האוכלוסייה הצעירה בקרב ניצולי השואה ממזרח אירופה. במחקרים רבים מדובר על המסורת היהודית

71 דב לויין (עורך), **פנקס הקהילות: לאטביה ואסטוניה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ח.

72 **בין ניצוץ לשלהבת**. בנאום לקראת הוצאת הספר הגדיר לויין את ארגון ברית ציון 'תנועה שבזמן קיומה הייתי מסוייג כלפיה אם לא יותר מכך'. ראו: 'הרצאה של ד"ר דב לויין באודיטוריום של אוניברסיטת בראַילן לרגל הופעת הספר **בין ניצוץ לשלהבת: "ארגון ברית ציון" במלחמת העולם השנייה**', יום השואה תשמ"ז (26.4.1987), אאד"ל.

המזרח-אירופית של כתיבת היסטוריה, שהתפתחה עם ראשית המודרנה.⁷³ השנים משלהי המאה ה-19 ועד לשואה היו שנות הפריחה של המחקר והכתיבה ההיסטורית ביהדות מזרח אירופה. לאחר מלחמת העולם הראשונה והקמת פולין כמדינה עצמאית ב-1925 הוקם בוילנה המכון המדעי היהודי י"ו"א ולו שלוחות רבות, ושנתיים לאחר מכן הקימה האוניברסיטה בוורשה את 'המכון ללימודי היהדות'. המחקרים שהתקיימו במזרח אירופה התאפיינו בעיסוק בחיים הפנימיים היהודיים, במבנה הארגוני של הקהילות ובהיבטים חברתיים, כלכליים ותרבותיים שונים. אפשר לראות כמה מאפייני יסוד בכתיבה ההיסטורית היהודית במזרח אירופה: א. התפיסה הלאומית של הכותבים שראו ביהודים יחידה לאומית – גם אם מחוברים להיסטוריה הפולנית הכללית – ולכן כתיבת ההיסטוריה היא בבחינת שליחות לאומית; ב. השתתפותם של אנשים מהציבור הרחב בעבודה ההיסטורית – גיוס ההמונים היהודים וגם המשכילים לאיסוף חומרים היסטוריים ולכתיבה; ג. פעמים רבות תרמו ההשפעות הסוציאליסטיות החזקות בחברה היהודית בין מלחמות העולם אף הן לתפיסה כי כתיבת ההיסטוריה של העם צריכה להיכתב על ידי העם ובשביל העם. גישות היסטוריות אלו באו לידי ביטוי בהקמת ארכיון רינגלבלום בגטו ורשה ובהלכי הרוח של מארגניו, אף בהתארגנויות תיעוד אחרות שקמו בתקופת השואה.⁷⁴ עם סיום המלחמה הקים ציבור הניצולים ממזרח אירופה רשת של ועדות היסטוריות שפעלו על פי תפיסות אלו. ישראל קפלן, ממקימי הוועדה ההיסטורית במינכן, ראה בוועדה ההיסטורית ובהשתתפות הציבור בפעילותה פרויקט לאומי – 'פולקסארבייט' (עבודת העם).⁷⁵ ההיסטוריונים הניצולים שפעלו בישראל בעשורים הראשונים לקיומה ובייחוד ביד ושם ינקו אף הם מתפיסות היסטוריות אלו.⁷⁶

73 על מודעות היסטורית זו ראו: Laura Jockusch, 'Chronicles of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution before and after the Holocaust', in: David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, Yad Vashem, Jerusalem 2008, pp. 135-166. עוד ראו: דוד אנגל, 'כתיבת ההיסטוריה כשליחות לאומית: יהודי פולין ומסורותיהם ההיסטוריוגרפיות', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), *עמנואל רינגלבלום: האדם וההיסטוריון*, יד ושם, ירושלים תשס"ו, עמ' 109-130.

74 על ארכיון רינגלבלום וזיקתו לתרבות זו ראו: שמואל קאסוב, *מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו* (תרגמה עדי מרקוזה-הס), יד ושם ודביר, ירושלים 2014.

75 ישראל קפלן, *מיום ליום בעבודה ההיסטורית*, הוועדה ההיסטורית במינכן שעליה מועצת היהודים המשוחררים בשטח הכיבוש האמריקני, מינכן 1947, עמ' 23. על המסורת ההיסטורית המזרח-אירופית כמקור השראה לפעילותן של הוועדות ההיסטוריות באירופה שלאחר השואה ראו: Laura Jockusch, *Collect and Record!: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford University Press, New York 2012. בעז כהן, 'מחויבים לזכור ולהזכיר: ניצולי השואה וראשיתו של חקר השואה', *ילקוט מורשת*, 81 (אפריל 2006), עמ' 25-38.

76 על השורשים ההיסטוריים המזרח-אירופיים ביד ושם ראו: כהן, *הדורות הבאים איכזה ידעו?*, עמ' 53-70.

אך האם היו הפרטיזנים מקובנה חלק מאותה מסורת היסטורית? הוועדות ההיסטוריות שהוקמו לאחר השואה ומסגרות נוספות נוצרו בידי ניצולים שהיו חלק מהאינטליגנציה היהודית המזרח-אירופית – אנשים שלמדו לימודים מתקדמים ועסקו בהוראה ובכתיבה עוד לפני השואה. רבים מהם היו בגיל העמידה, ואכן היו חלק מאותה מורשת היסטורית מזרח-אירופית. צעירי הקהילות באירופה – אלו שהיו בגיל תיכון עם פרוץ המלחמה – לא היו לכאורה חלק ממורשת זו. אך המקרה של קבוצת קובנה מראה כי התרבות ההיסטורית של יהודי מזרח אירופה חלחלה גם לשכבות צעירות יותר. ההתגייסות לתעד והנכונות ליזום ולתחזק מפעל תיעוד היו גם נחלתם של צעירים ללא הכשרה אקדמית וללא רקע קודם של פעילות במסגרות תרבותיות יהודיות לפני השואה. מסתבר כי תהיה זו טעות לבחון את הפעילות ההיסטורית במהלך השואה ואחריה רק דרך דמויותיהם של אלו שהיו חלק מהאינטליגנציה היהודית או שהשתייכו לחוגי ההיסטוריונים השונים במזרח אירופה לפני השואה. התודעה ההיסטורית והמחויבות לכתיבת היסטוריה היו נחלתן של קבוצות רחבות יותר, ובהן בני נוער ומבוגרים צעירים. אי לכך המקרה הפרטי דורש הערכה מחודשת של המחקר על התודעה ההיסטורית של יהודי מזרח אירופה.

בפעילותה של הקבוצה בלטו המשכילים שבה – דב לוין וצבי בראון. בראון בחר לפנות לחקר הפילוסופיה, אך לוין המשיך והיה להיסטוריון בעל מוניטין. בכך היה לוין (יליד 1925) לחלוץ בהשתלבותם של לוחמים לשעבר ניצולי השואה, בני הדור הצעיר, באקדמיה. עם השנים הצטרפו אליו ישראל גוטמן (יליד 1923), שהיה במחתרת בוורשה, ויצחק ארד 'טולקה' (יליד 1926), שהיה גם הוא פרטיון ביערות רודניקי. אך הם נכנסו למסלול המחקרי בשנים מתקדמות – בשנות השבעים. מבחינה ציבורית בלטו שניהם יותר מדב לוין: לאחר סיום הדוקטורט (1975) השתלב גוטמן באוניברסיטה העברית, עמד בראש המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה ויחד עם יהודה באואר הקים את המכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם. יצחק ארד שימש קצין חינוך ראשי בצה"ל, ולאחר השחרור התמנה לתפקיד יושב ראש יד ושם (1972-1993). את הדוקטורט סיים בשנת 1974. שניהם נכנסו למחקר כבודדים ולא היו חלק מקבוצת ניצולים מתעדת.⁷⁷ לוין היה פורץ הדרך בתחום זה, הן בכך שיחד עם בראון הוכיח כי אפשר לקיים מחקר אקדמי על ההתנגדות היהודית בשואה והן בעצם ההשתלבות באקדמיה.

* * *

במאמר השתמשתי במושגים 'זיכרון' 'מחקר' ו'הנצחה' כמושגים תואמים ללא הבחנה אנליטית ביניהם, ולא במקרה. לוין וחבריו ראו במחקר ההיסטורי אמצעי להנציח את חבריהם הלוחמים ואת פועלם כיחידים וכקבוצה. בחירתו של לוין להזכיר במחקריו שמות של לוחמים יהודים שנפלו ממחישה את תפיסת המחקר ההיסטורי ככלי הנצחתי.

77 על גוטמן ראו: עדה פגיס, ימי אפלה, רגעי חסד: פרקים מחייו של ישראל גוטמן, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008.

הסימביוזה של הנצחה ומחקר מופיעה כערך וכפרקטיקה גם בעבודתן של הוועדות ההיסטוריות של הניצולים ובכתביהם של ההיסטוריונים הניצולים שהם מבוגרים מלזין.⁷⁸ אצל לזין, וכן אצל ההיסטוריונים ניצולים נוספים, אפשר לראות תהליך נוסף – הפיכתם של הזיכרון להיסטוריה ושל החוויה האישית למחקר.⁷⁹ אין מדובר כאן בתהליך שתיארו חיים ירושלמי ופייר נורה ובו תודעה היסטורית מודרנית ומחקר היסטורי ממלאים את מקומו של הזיכרון.⁸⁰ אלא בפעילות מחקרית שמתחילה סמוך מאוד לאירועים ויונקת את קיומה מהזיכרון.⁸¹ ההיסטוריה אינה מחליפה את הזיכרון אלא נוצרת מתוכו, משרתת אותו ומתקיימת במקביל לו. בחינת מקרה ה'מיקרו' של פעילותם של לזין, בראון וקבוצת הפרטיזנים מקובנה מאתגרת את התפיסות המנגידות בין היסטוריה לזיכרון ומציעה מודל אלטרנטיבי ולפיו היסטוריה וזיכרון קשורים זה לזה ומתקיימים במקביל.

עבודתם של לזין ובראון ושל לזין עצמו ביטאה לא רק את שילובו של המרד כנושא מחקר אקדמי באקדמיה הישראלית, אלא גם התרימה את המחקר ההיסטורי הישראלי בכל הקשור לעבודה עם תיעוד בעל פה. הדבר היה זר להיסטוריונים של האוניברסיטה העברית שצמחו על המסורת המחקרית הגרמנית שהיתה ממוקדת במסמכים ובתיעוד שבכתב. כך היו הפרטיזנים שתיעדו את עצמם למי שפיתחו שיטות מחקר ומתודולוגיות של תיעוד בעל פה, היו חלוצים בשימוש בעדויות כמקור היסטורי ושילבו כלים סוציולוגיים במחקר ההיסטורי. מיניו של לזין לתפקיד ראש המכון לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית הוא הוכחה לדרך שהשפיעה עבודתו זו על המחקר בכללו.

בסיפור הקבוצה מקובנה ובסיפורו האישי של דב לזין נפגשה השליחות שבערה בקרבם של ניצולי השואה להנציח את חבריהם ואת לחימתם עם העולם המחקרי האקדמי. מפגש זה, שבא לידי ביטוי בהתפתחותו של דב לזין מפרטיזן לחוקר, הביא להישגים מרשימים במחקר השואה ובהנצחתה ואף במחקר בכלל. וכדבריה של לפור, שהוזכרו בתחילת המאמר, הבחינה המיקרו-היסטורית של הנתב שעברו הפרטיזנים מקובנה ככלל, ודב לזין כפרט, מראה לנו כיצד הוא משמש 'כאלגוריה לסוגיות רחבות המשפיעות על החברה בכללה' ומאיר באור חדש סוגיות רבות של זיכרון השואה הישראלי כזיכרון 'מלמטה'.

78 ראו: כהן (לעיל הערה 75).

79 למשל מאיר דבורז'צקי שכתב את הדוקטורט שלו על מחנות היהודים באסטוניה, שבהם היה כלוא.

ראו: מאיר דבורז'צקי, **מחנות היהודים באסטוניה 1942-1944**, יד ושם, ירושלים 1970.

80 פייר נורה, 'בין הזיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום', **זמנים**, 45 (1993), עמ' 4-19; יוסף חיים ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי** (תרגום שמואל שביב), עם עובד, תל אביב 1988. התזה של ירושלמי שהנגידה בין זיכרון להיסטוריה היתה אבן דרך בדיון המודרני על ההיסטוריוגרפיה של היהודים, מאפייניה ומשמעויותיה וזכתה לדיונים רבים ולביקורת. ראו למשל: אמנון רז-קרקוצקין, 'בין גלות להיסטוריה: על המתח הבסיסי של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית בעקבות יוסף חיים ירושלמי', **זהויות**, 1 (2011), עמ' 87-99, ועוד רבים.

81 לסקירה ודיון על כניסתו של 'הזיכרון' לשיח ההיסטורי ראו: Kerwin Lee Klein, 'On the Emergence of "Memory" in Historical Discourse', *Representations*, 69 (2000), pp. 127-150.